

תלמוד בבלי מנוקד

על-פי מסורת-הקריאה של יהודי צנעא

יחיאל קארה

תלמוד בבלי, מנוקד על-פי מסורת יהודי תימן עם כל המפרשים, כמבואר בשער השני. ניקד, הגיה והעיר יוסף ב"ר אהרן עמר הלוי, כרכים א-ז. ירושלים, הוצאת המנוקד, תש"ם ואילך.

עבודה זרה נח ע"ב). בארמית הם מכדי-לים בין הארמית שבמקרא לארמית שכתרגומים, וכין שתי אלה לארמית שכתלמוד הבבלי.

מסורת-הקריאה של יהודי תימן יסודתן במסורת הבבליה. בני-תימן קיימו קשרים עם מרכזים יהודיים אחרים. מסמכים מן הגניזה הקאהירית מעידים על קשרים הדוקים בין תימן ובין המרכז-זים החשובים כבבל בתקופת הגאונים. קשרים אלה סייעו להעברת הרבה מאוצ'רות התרבות והנכסים הרוחניים של בבל, ובעיקר מסורת-הלשון הבבליה, לתימן. כידוע, שימש הניקוד, הבבלי בתימן עד לדורות האחרונים, ובמבטא התימני נשתמרו קווים כבליים קדומים ביחס.

אף התלמוד הבבלי עבר מבבל לתימן בתקופת הגאונים וראוי שנבחין בין העברת הנוסח של התלמוד הבבלי להעברת מסורת-הקריאה בתלמוד הבבלי. כתבי-יד אחדים הכוללים כמה מן המסכתות של התלמוד הבבלי שרדו בתימן והם פזורים עתה בספריות שונות בעולם.² כתבי-יד אלה מלמדים, שהנוסח של הבבלי שהגיע לתימן הוא הנוסח של הגאונים. בעניין זה נאמנה עלינו עדותו

התלמוד הבבלי, הן בחלקיו הכתובים עברית והן בחלקיו הכתובים ארמית, לא זכה מעולם, כידוע, למסורת מקובלת של ניקוד. כדרכם של טקסטים שלשונם לשון חז"ל או ארמית בבליה, אף מסורתו הלשונית של התלמוד הבבלי עברה בקרב קהילות ישראל מדור לדור בעל-פה. מסורת-קריאה זו נדחתה מפני מסורת-הקריאה שנמסרו בכתב. בעדת תימן נשחמרה מסורת-קריאה מיוחדת לתלמוד הבבלי. כידוע, נתייחדה עדת תימן בקיומן של מסורת-לשון אחדות, מהן כתובות ומהן שנמסרו בעל-פה, שנש'תמרו במשך דורות רבים עד ימינו אלה. מו"ר פרופ' ש' מורג עמד בספרו 'העב'רית שבפי יהודי תימן' וברבים ממאמריו¹ על העובדה שכני תימן מקיימים הכחנה ברורה ויציבה בין מסורת-קריאה אחדות בעברית ובארמית. בעברית הם מבחינים בין לשון המקרא ובין לשון חכמים (שהיא לשון החלקים העבריים של הבבלי), כמאמרו של ר' יוחנן 'לשון תורה לעצמה לשון חכמים לעצמן' (בבלי

1 ראה רשימה נבחרת של המאמרים הדנים בלשונו של התלמוד הבבלי בסוף מאמרו 'על רקעה של מסורת הארמית הבבליה של עדת תימן ובירור שתי סוגיות במסורת זאת', בספר מחקרי עדות וגניזה, ירושלים תשמ"א, עמ' 170-171.

2 רשימה של כתבי-יד אלה — ש' מורג, שם, עמ' 150 ואילך.

רבים מן הכבלי, שנוסחם שונה מן הנוסח שבדפוסים. השוואה של קטעים אחדים בחיבור זה לקטעים מקבילים בכתבי-יד מתימן לימדתני שהם יונקים ממקור משותף קדום יחסית. נוסח קדום זה בא גם ברי"ף, בר"ח ובציטאטות שבערוך. ואמנם, בני תימן בימינו נוהגים להסתייע הרבה במקורות אלה בעת הלימוד בתלמוד הכבלי.

אף מסורת-הקריאה בתלמוד הכבלי נתקיימה בקרב שכבות רחבות של הציבור בזכות הקריאה ב'מדרש הגדול', ועוד יותר בזכות הקריאה ב'מנורת המאור' וביעין יעקב, הכוללים אף הם קטעים מן הכבלי. תלמידים בתדר קראו בשני חיבורים אלה; בכתי-הכנסת בצנעא נהגו לקרוא בציבור, בשבתות ובמועדים, לאחר תפילת מוסף, פרק מן 'מנורת-המאור'; בכתי-כנסת אחדים נהגו ללמוד לאחר תפילת מעריב ביעין-יעקב.

מעדויות שכתב ובעל-פה אנו למדים, שלימוד התלמוד בציבור נהג בכתי-כנסת אחדים בעוד שבאחרים נהגו ללמוד בספר הזוהר. גם קבוצות של חכמים נהגו ללמוד בתלמוד הכבלי בקביעות בבתי-מדרש שהיו מעין ישיבות, אך נמנעו מן הפלפול. הלימוד בעיקרו היה לשם הבנת לשון התלמוד והבנת פשוטו של התלמוד לאור פירוש רש"י ופסקי הרמב"ם. חשיבות מיוחדת יש לעובדה שבני תימן יחדו נעזמו לקריאה בתלמוד הכבלי ביחיד ובציבור; מכאן שהלימוד בכבלי הוא עתיק-יומן בקרבם.

מסורת-הקריאה בצנעא אחידה ויציבה היא, אבל אפשר להבחין בקיומן של מסורות-קריאה שונות לחיבה זו או זו בבתי-המדרש השונים. חכמים בני צנעא יודעים על קיומן של מסורות אלה, והן נלמדות בבתי-מדרש ועברו מדור לדור בעל-פה.

של פרופ' א"ש רוזנטל המנחה, שעסק בחקירת הנוסח של התלמוד הכבלי על-פי כתבי-יד, ובהם כתבי-יד מתימן.³ אשר למסורת-הלשונית, מתוך עיסוקי בחקירת לשונם של כתבי-יד אלה אני למד שהמסורת הלשונית, המשתקפת בכתיבתן של חיבורים עבריים וארמיות בכתיב-יד אלה, היא מסורת בבלי. נראה שאף מסורת-הקריאה בתלמוד הכבלי עברה מבבל לתימן על-ידי תלמידי חכמים בני תימן, שהגיעו לבבל ולמדו שם, ואולי גם על-ידי חכמים בני בבל שהיגרו לתימן בתקופת הגאונים.

נסיבות הזמן גרמו לכך, שבדורות האחרונים לא למדו בתימן את התלמוד הכבלי מתוך כתבי-יד כי אם מתוך הדפוסים. עניין זה עולה מעדויותיהם של הנוסע לתימן, ר' יעקב ספיר,⁴ של אינ-פורמאנטים בני תימן בימינו ואף מעדות בכתב של חברי בית-הדין של צנעא. לפי עדות זו דקדקו בדפוסי הכבלי ואף היו רגילים להגיה אותם. (משום שכתבים ונוסחם של הדפוסים היה שונה במקרים רבים מן המסורת שהיתה מקובלת בידם.) ככל הנראה, נתמעט הלימוד בתלמוד הכבלי גם בעקבות זריחת שמשו של הרמב"ם בתימן והעיסוק בחיבורו משנה תורה, ומאוחר יותר גם בגלל העיסוק בשולחן-ערוך ובוהר.

ואף שנמעט הלימוד בתלמוד הכבלי ובטל לימודו מתוך כתבי-יד, נשתמרו חלקים של הנוסח הקדום של הכבלי ומסורת-הקריאה בו באמצעות חיבורים אחרים. כגון 'מדרש הגדול' מאת רבי דוד ברבי עמרם, איש עדן, שחי במאה השלוש-עשרה, ובו משובצים קטעים

3 א"ש רוזנטל, 'רב כן-אחי ר' חיה גם כן אחרוני?', ספר הערך ירון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 285.

4 ר' ספיר, מסע תימן, ירושלים תשי"א, עמ'

החשש להכחדתן של מסורות הלשון של העדות חלה התעוררות רבה בשימור מסורותיהן של העדות, ובמיוחד של בני תימן. הרבה מן העבודה בתחום זה נעשתה במסגרת מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, בראשות פרופ' ש' מורג, והיא כוללת שימור של מסורות הקריאה של בני תימן על ידי הקלטת טקסטים מפי קריינים, במיוחד טקסטים שמסורות הלשון שלהם הועברו בעל-פה. במסגרת זו הוקלטה המְשָׁנָה בשל-מותה וכן הולכת ומסתיימת הקלטת התלמוד הבבלי מפי קריינים הנמנים עם האסכולות שנהגו בצנעא. גם חכמים בני תימן ניסו לשמר את מסורת הארמית הבבלית באמצעות ניקודו של הספר 'מנורת-המאור'.⁶

מפעל מסורות הלשון אף יזם, בשנות השישים, ניקוד מסכתות של התלמוד בידי תלמידי-חכמים מבני תימן והעמידם על חשיבותה ההיסטורית של מסורת העדה. בין תלמידי-חכמים אלה: הרב חיים חובארה זצ"ל ויבל"א הרב יוסף עמר והרב יוסף קורח.⁷

מי פילל שנוכח לראות את התלמוד הבבלי מנוקד בשלמותו לפי מסורת זו? זכות זו נפלה בחלקו של הרב יוסף עמר, שעמל על הכנת המהדורה שלפנינו במשך עשרים שנה, בנוטלו על עצמו מלאכה שאף מוסדות בעלי אמצעים רבים היו מהססים לעשותה. הרב עמר

פרופ' ש' מורג, שחקר בחינות רבות של מסורת-הקריאה בבבלי, עמד על קוויי-יחוד אחדים של מסורת זו ועל קדמותה של המסורת. בין היתר עמד על החשיבות שיש בהתאמה בין ניקודן של צורות בארמית הבבלית שבמסורת צנעא ובין הניקוד של התיבות הארמיות ב'הל-כות פסוקות', כתביד ששון מס' 263. הוא הראה שניקודן של הצורות הארמיות משקף מסורת בבליה. מכאן שאף מסורת-תימן בבליה היא ביסודה. העדות שבספר 'הלכות פסוקות' חשובה היא, כיוון שהעיד עליו "קוטשר, ש'אין לייחס לכ"י אופי "תימני" דווקא".⁵

אף נמצאנו למדים שמסורת-הקריאה של הבבלי שונה בעניינים רבים מן המסורת שבתרגומים. דרך משל, מלת היחס פֶּן מתורגמת בתרגומי המקרא על-ידי דְלָמָא, ואלו בארמית הבבלית הצורה היא דְלָמָא. וכן צורת הבינוני הפועל יחיד של כניין קל בתרגומים תבניתה קְטִיל, ואלו בארמית של הבבלי תבניתה קְטִיל. וכן תבנית צורת המקור הנפרד בארמית של התרגומים היא מְקָטֵל, ואלו צורת הנסמך שלו היא מְקָטֵל. אבל בארמית הבבלית עשויה גם צורת הנפרד של המקור לבוא בפתח, כגון מְקָמֵר נמי גמרינן'. ועוד הרבה כיוצא בזה.

ועוד עניין שראוי לעמוד עליו, וכבר הזכירו מורג במבואו למהדורה שלפנינו, הוא קיומה של מסורת שאינה תלויה בכתיב שבדפוסים של הבבלי. מתוך השוואה של מסורת זו למסורת המש-תקפת בכתיבתם של כתבי-היד התימנים של התלמוד הבבלי למדתי, שמסורת-הקריאה שבעל-פה מתאימה בדרכה בעניין זה למסורת הכתיב שבכתבי-יד מתימן.

מאז עליית יהודי תימן לארץ ועם

6 הספר יצא לאור בשתי מהדורות מנוקדות: בידי ר"י קורח, שהוא בן צנעא (ספר מנורת המאור, המקורי, מנוקד בהתאם לניקוד העליון, לפי מסורת יהודי תימן, בידי ר"י קורח, ירושלים תשל"ג) ובידי ר"י קראוני, שאינו בן צנעא (ספר מנורת המאור, מנוקד, ירושלים תשל"ב).

7 החוקר הראשון אשר ביזמתו נוקדה מסכת של תלמוד לפי מסורת תימן היה פרופ' ש"ד גויטיין (לפי בקשתו ניקד הרב עמרם קרח זצ"ל את מסכת ברכות).

5 "קוטשר, מחקר דקדוק הארמית של התל-מוד הבבלי, לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 173.

אחד מכתבי־יד תימן למסכת פסחים. תמורת 'מטבליה' (פסחים קט ע"ב) הוא גורס 'מטביל ליה', וכן הוא בכתב־היד הנ"ל ובכתב־יד קולומביה X-893 T-141; ועוד בפסחים סט ע"א, בקטע הפותח 'גמריה איתעקר ליה', מביא הרב עמר בגיליון את הנוסח שבקטע המקביל במסכת עבודה זרה ומנקדו. ויפה כיוון, שהרי הנוסח שבעבודה זרה קרוב לנוסח הבא בשני כתב־היד הנ"ל.

הניקוד שבמהדורה זו כולל את כל התלמוד הבבלי. כן ניקד הרב עמר את כל המשניות, לרבות המשניות שאין להן תלמוד בבלי. אף הוסיף וניקד את מסכת שקלים הבאה בדפוס וילנא, אף שתל־מודה הוא תלמוד ירושלמי. בניקודו השתמש בסימני־הניקוד הטברניים, כדי להביע מסורת־הגייה בבליה. בשיטה זו, שנהגה בתימן בדורות האחרונים, מובעת מסורת־ההגייה כמעט בשלמות. פרטיה של שיטה זו מובאים כמבואו של הרב עמר למהדורתו, ועיקריה הם: השווא הנח אינו מצויין; השווא הנע והחטפים מצויינים בסימן השווא; הסגול נעדר מן הניקוד כיוון שבמסורת תימן הסגול והפתח הגייתם שווה. פרט חשוב אחד אינו מצויין בשיטת ניקוד זו, והוא ביצועם של הגאים מסדרת בג"ד כפ"ת כסותמים במקום שלפי המסורת הטברנית ראויים הם להיות חוככים. דרך משל: נתו (ברכות ב ע"א), הת' בדגש קל, או אַנְב (שם), הג' בדגש קל.⁸

אשר לטיב הניקוד, כבר ציינו את דייק־נותו הרבה של הרב עמר. הוא מעביר בדיוק רב את המסורת הידועה לו מפיהם של אינפורמנטים שונים בני תימן. אף לא מצאתי בכל מאות העמודים שקראתי ניקודים משובשים. לעיתים רחוקות

מתאים ביותר להגשמת מפעל זה: הוא יצק מים על ידי ארבעה מגדולי הרבנים בצנעא כדור האחרון, שנמנו עם האס־כולה אשר הרבתה לעסוק בתלמוד הבבלי; נוסף לכך הוא מצטיין בשקדנות יתירה, שאפשרה לו לסיים את עבודתו תוך עשרים שנה, ובדייקנות מרובה המשתקפת בניקוד המשובח שבמהדורה זו. המהדורה שנבחרה לניקוד היא מהדורת וילנא של התלמוד הבבלי. הכרך הראשון, מתוך עשרים הכרכים שהמה־דורה שלפנינו עתידה לכלול, יצא־לאור בשנת תשל"ט, ועד עתה כבר יצאו־לאור שבעה כרכים. במהדורה שלפנינו ביקש הרב עמר לשמר את מסורת־הקריאה ואת מסורת־הלימוד של הבבלי, כפי שנהגה בצנעא ובסביבותיה כדור האחרון שלפני חיסול גולת תימן, לרבות מסורת־הקריאה והשימוש בפירושי התלמוד. על־כן הוא השמיט ממהדורתו את הפירושי שים שבהם לא נסתייעו בני תימן בשעה שקראו בתלמוד. את הטקסט של המשנה והבבלי ניקד הרב עמר, פיסקו והוסיף לו הערות רבות בגיליון.

ואשר לנוסח, הרב עמר מגיה את הדפוסים של הבבלי, כפי שנהגו בני תימן, אלא שהוא לא נסתפק בהערות הנוגעות לענייני קרי וכתב. את נוסח המשנה הוא מגיה על־פי נוסח הרמב"ם, ואלו את נוסח הבבלי הוא מגיה בעיקר על־פי 'מדרש הגדול', הרי"ף, רבינו חננאל והערון. בכך הוא מקרב את נוסח הדפוסים לנוסח כתב־היד התימניים של הבבלי, אף־על־פי שאין הוא מכיר בכתב־יד אלה. יתירה מזו, יש מקומות שבהם הוא מגיה את הטקסט שלא על־פי מקורות אלה, ואף־על־פי־כן דומה הנוסח שלו לנוסח שבכתב־יד תימן. כגון: תמורת 'קא סלקא דעתא' (פסחים עו ע"א) הוא גורס 'קא סלקא דעתין', ואמנם זוהי גירסת כתב־יד אנלאו 271.

8 ראה מאמרו הנ"ל של ש' מורג, הדן בפירוט בחופעה זו.

